

robbant be a kulturális köztudatba, kiváló stílusérzékkel valósítva meg a grafika eszközeivel ugyanazt a szerepjátékot, amelyet Weöres az irodalomban. Ironikus hangvételű ábrázolásain keresztül, humort lopva a képekbe, letűnt korok mesélőjeként tűnik fel. Látványos, aprólékos rajzú grafikái, amelyekben jól megfér egymás mellett a középkori fametszetek stílusa és a modern montázstechnika is, önálló fantáziavilágot teremtenek és tárnak a néző szeméi elé. A régi képeslapokra és századfordulós litográfiákra emlékeztető nyomatokon, egyszerű emberi és állati karaktereket csempész egy-egy történelmi múltú helyszínre.

Gyulai Líviuszt életének 84. évében, 2021 március 16-án szólította magához a Teremtő.

Moldován Domokos

1943. december 1. – 2021 március 26.

Életének 78. évében, 2021 március 26-án elhunyt Moldován Domokos Nádasy Kálmán-díjas opera- és filmrendező, etnográfus.

Moldován Domokos 1943-ban született az erdélyi Sajóudvarhelyen. 1965-től amatőrfilmes, népzene gyűjtéssel foglalkozott. 1966-ban végzett az ELTE Bölcsészettudományi Kar néprajz szakán, majd elvégezte a Színház- és Filmművészeti Egyetemet is.

1966-tól a Magyar Televízióban sorozatot készített a magyar parasztfestőkről, és az Egyetemi Színpadon rendezett. Az 1970-es évektől a Mafilmnél néprajzi dokumentumfilmeket forgatott. Másfél évtizedig a főváros V. kerületi örmény kisebbségi önkormányzat képviselője volt. 2002-ben operarendezőiért Nádasy Kálmán-díjjal jutalmazták.

Híres rendezései közé tartozik az *Orfeo és Euridiké* című opera 1991-es, valamint a *Poppea* megkoronázása című mű 1994-es bemutatása. *Az Örmény legenda* című, az örmény nép kereszténnyé válásának történetét feldolgozó táncantátáját 2001-ben állította színpadra. *Vivaldi Nagy Tigran, örmény király* című operáját 2004-ben láthatta először a közönség.

1991-től Magyarország első magánoperájának, a Budapesti Kameraoperának alkotóművészeti vezetője, ahol barokk és kortárs operákat mutattak be, világsztárok főszereplésével. Felesége, gyakori alkotótársa *Csengery Adrienne* operaénekesnő.

dr. Kovács Bálint, egyetemi docens, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Tanszékének vezetője

Az emlékezet horizontjai Gondolatok az örmény népiértás 106. évfordulójára

Elhangzott a 2021. április 25-én Orlyai utcai kereszteskőnél tartott megemlékezésen

Ma emlékezni jöttünk itt össze. Emlékezni a 106 évvel ezelőtt kezdődött örmények ellen elkövetett népiértás áldozataira, amelynek során Nyugat-Örményország azaz a mai Kelet Anatólia, de gyakorlatilag az Oszmán Birodalomban élő örménység és annak kultúrája teljesen elpusztult.

Az emlékezés maga egy képesség, bizonyos információknak a megőrzésére, ugyanakkor utal egy csoport pszichikai funkcióira is, ennek köszönhetően az ember bizonyos benyomásokat vagy információkat - amelyeket múltbeliként gondol el – ismét át tud élni a jelenben.¹ Tehát az emlékezés részben egy biológiai képessége az embernek, amely a saját emlékek megőrzésére irányul, részben azonban az emlékezés a társadalomnak illetve

egy társadalmi csoportnak is a kollektív képessége a múlt ismételt átélésére, amely során saját identitását tudja kifejezni.

Az emlékezés kettősségét - az egyén emlékezését és a társadalom kollektív emlékező képességét - figyelhetjük meg az örmény népiértással kapcsolatban is. Az életben maradtak a két világháború között gyászmisszával emlékeztek a népiértásra. Az első szervezett megemlékezésre 1919 márciusában Berlinben került sor, majd azt követően áprilisban már Isztambulban tartottak szervezett megemlékezést a népiértás áldozataira emlékezve. Az örmény apostoli egyház központjában, Ecsmiadzinban először 1920 áprilisában celebráltak a szomorú eseményekre emlékezve gyászmisszát. Tehát az emlékezés a személyes sorsokon, a személyes tragé-

diákon keresztül, a családtagok, rokonok, ismerősök és barátok elvesztésén túl egyre inkább olyan közösségi dologgá vált, ahol az örménység egészének tragédiája vált jelenlévővé az emlékezők számára. Tehát az elhunyt személyekhez kötődő személyes emlékek szinte kizárólagosan oldódtak fel a társadalom kollektív emlékeztetésében. Ennek tere és ideje pedig a elsődlegesen a templom, a liturgia volt, amely a gyász mellett a kereszténységben megjelenő örömteli reményt fejezte ki az emlékezők számára.

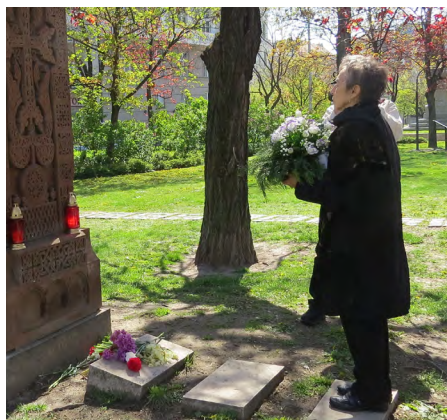
A körülmények pedig a szomorú események igen sok tekintetben megváltoztak: a függetlenségét kikiáltó I. Örmény Köztársaság hamarosan Lenin és Sztálin birodalmának része lett, míg a világ másik pólusán Amerikában, de ugyanígy a Közel-Keleten² és Nyugat-Európában a menekültek a diaszpórában való önszerveződés első lépéseivel próbálkoztak.

Az emlékezés így áttörte a liturgikus emlékezés kereteit, és az örmény népirtásra való emlékművek felállítása vált ennek központi motívumává. Ahogy a halotti emlékművek létrehozása megtörtént az I. Világháború után és mind tudjuk számos országban felállították az ismeretlen

katona sírját, ezáltal az emlékezés határai a névtelenséggel kötődtek össze.³ E sírkövek mögül hiányzik a beazonosítható földi maradvány, de még a hallhatatlan lélek is, szellemileg mégis áthatja őket az emlékezet.⁴

Ugyanezt látjuk az örmény genocídium emlékművei kapcsán is, ahol többnyire egy szakrális műalkotás, az örmény keresztiskő fejezi ki szerte a világon az örmény kultúra egyediségét ugyanakkor a népirtás egyik legfontosabb elemét is: keresztény örmények haltak meg, akiknek az emlékezte a keresztiskő felállításokkal fonódott össze. Most is egy keresztiskő előtt állunk, amely kifejezi azt, hogy egy keresztény népnek, a világ első keresztény népének a tragédiájáról van szó: a kereszt a megváltás jele. Jézus Krisztus halálának a jele, tragikus és szomorú jelkép, amely a tanítványok feltámadott Jézussal való találkozásában, örömeiben és világraszóló küldetésében, a feltámadás, az élet és a remény jelképévé vált az egyház hitében.

Fontos kihangsúlyozni azt is, hogy az emlékezés kultúrája az emlékezés és a felejtés koncepciójában értelmezhető. Ehhez kapcsolódóan a „kioltás” és a „le-

dr. Issekutz Sarolta koszorúz a Duna-parton

dr. Hun Eszter koszorúz a Duna-parton

rombolás” – latin kifejezéssel a *damnatio memoriae* – az emlékek szándékos tönkrötételére a felejtés elősegítésére irányul.⁵

Ezt a *damnatio memoriae*-t figyelhetjük meg gyakorlatilag Törökország politikájában rögtön az események után.⁶ A kettéosztott örmény társadalom nagyon hamar szembesült azzal, hogy a Mustafa Kemal Atatürk új imázssal próbálja országát felépíteni, amelynek lényeges eleme az örményekkel kapcsolatos történetek nyilvánosságra kerülésének megakadályozása vagy szükség esetén azok tagadása, sőt büntetőjogi eszközökkel történő megtorlása, ha valaki a tragédiára, mint népirtásra nyilvánosan emlékezni szeretne.⁷ Ennek érdekében minden diplomáciai és gazdasági csatornán igyekeztek megakadályozni azt, hogy az örmények tragédiája nemzetközi ügygé váljon.

Amikor 1934-ben a kaliforniai Metro-Goldwyn-Mayer producer egy ezzel kapcsolatos filmet akart forgatni, a török kormányzat azonnal felvette a kapcsolatot az USA Külügyminisztériumával, így diplomáciai nyomásra a film gyártása meghiúsult. Ankara a producer valamennyi kompromisszumos ajánlatát elutasította. A készítendő film alapjául *Franz Werfel: A Musza Dag negyven napja* c. regénye szolgált volna, amely a deportálás helyett az önmegvédelmi harcot választó Földközi-tenger közelében elhelyezkedő örmény falvak lakosságának küzdelmét mutatja be.⁸

De ugyanezt a *damnatio memoriae*-t figyelhetjük meg számos más helyen is: Nahicsevánban,⁹ abban a dél-kaukázusi régióban, ahol az örmények jelenléte már a Krisztus előtti évezred óta igazolt és folyamatos, ahol dominikánus katolikus szerzetesek végeztek katolikus missziót az örmények körében a kora újkorban, ott közel 3000 középkori keresztiskövet dózeroltattak le Azerbajdzsán politikai

vezetése az ezredfordulón, hogy a keresztény örménységnek még az emlékét is eltöröljék.¹⁰

Sajnos ugyanez tapasztalható Törökország területén is: a 20. századra már elpusztult Ani egykori örmény királyi főváros romjai bár torzóként megmaradtak, és a Van tavon a kulturális tolerancia jegyében az Aghtamar szigetén lévő Szent Kereszt templomot 2005-ben felújították, azonban sok száz és ezer örmény templom, keresztiskő és szentély vált a rombolás áldozatává a népirtást követő évtizedekben. A *damantiao memoriae* tehát működésbe lépett és az örmény feliratok levakarásán keresztül mindez napjainkban Hegyi-Karabah területén is tapasztalható és a folyamat szándékos véghezvitelét tapasztaljuk.

A II. világháború során az örmények sorsa “az elfelejtett népirtás” kategóriájába került, az áldozatok emléke pedig a holokauszt borzalmainak fényében méginkább elhalványult. Bár az örmények tovább emlékeztek a halál éveire, emlékezésükben azonban többnyire egyedül maradtak.

Ez egészen 1965-ig így maradt, amikor az örmény népirtás 50. évfordulójára az addig még szétszórtan, egymástól függetlenül tovább létező örmény diaszpóra egységesülni kezdett és ezzel párhuzamosan a Sztálin halála utáni időszakban Szovjet-Örményországban is megengedett volt a tragédiára emlékezni. Mint az közismert 1965-ben került sor arra, hogy Uruguay – a világon elsőként – elismerte az 1915-ös örmények elleni erőszakcselekményeket népirtásnak.

A népirtás elismerése messze túlmutat az emlékezés keretein, politikai és jogi szempontból válik hangsúlyos. Ezt tapasztalhattuk az idén április 24-én is, amikor az Amerikai Egyesült Államok elnöke,

Emlékmise az Orlay utcai templomban

Joe Biden, az örmények ellen elkövetett népirtás 106. évfordulóján Genocídiumként ismerte el az örmény nép tragikus megsemmisítését az I. Világháború alatt. Ennek az elismerésnek a jog és politika mellett van egy kétségtelenül szimbolikus oldala is, az arra való felhívás, hogy soha többé ne történjen meg mindez többé. Inentől fogva már nem csak „politikailag korrekt” fogalmakkal lehet kifejezni az örmény nép megsemmisítését, hanem egy olyan jogi tényállással is, amelynek nemzetközi vonatkozásai is vannak.

A nemzetközi jog 20. századi fejlődését lényegesen befolyásolta és meghatározta az örmények és a zsidók ellen elkövetett népirtás tapasztalata. A jogtudományban ez a gondolat megjelent és választ próbált keresni arra, hogy az ilyen szörnyű tettekkel szemben a nemzetközi jog eszközeivel kell leküzdeni, az elkövetőket megbüntetni és ismétlődésüket megakadályozni, hogy védjék az emberiséget és az emberiséget. Ennek ikonografikus alakjává a jogtudományban Raphael Lemkin vált, ő volt ugyanis az a jogász, aki a „genocídium” – azaz magyarul népirtás, németül *Völkermord* - fogalmát megalkotta és publikálta fő művében az 1944-ben Washingtonban megjelent „*Tengelyha-*

Emlékmise az Orlay utcai templomban

talmak uralma az elfoglalt Európában“.¹¹ Lemkin még joghallgatóként 1921. júniusában részt vett Berlinben az épp zajló büntetőperben az örmény diák, *Soghomon Tehlirian* ellen. Tehlirian 1921. március 15-én Charlottenburgban a Hardenberger utcában lelőtte az egykori török belügyminisztert, *Talaat pasát*, aki az 1915-ös népirtás egyik fő felelőse volt.¹² Ezért gyilkossággal vádolták, de részleges beszámíthatatlanság miatt felmentette őt a bíróság. A később több nyelven megjelent bírósági jegyzőkönyvekben megjelent a narratíva, mely szerint Tehlirian túlélte családjának a lemészárlását, ugyanis a népirtás során anyja holtteste alatt feküdvé halottnak hitték, és így meg tudott menekülni.¹³

Az örmények szenvedése, az örmények ellen elkövetett mészárlás az I. Világháború során tehát hatott arra, hogy létrejöjjön a népirtás büntetőjogi tényállása, amelyet a II. Világháború után az 1948-ban elfogadott ENSZ egyezmény - a népirtás büntetettének megelőzéséről és megbüntetéséről – tartalmazott először, majd ez a büntetőjog – így a magyar büntetőjog – részévé is vált.

Emlékezünk és nem felejtünk! A mai emlékezés egy közösségi főhajtás az ál-

dozatok előtt, ugyanakkor büszke főhajtás is: szép példája annak, hogy a különböző eredetű örmény diaszpóra közösségek egységesen a kereszteskő előtt 106 év

után is visszagondolnak a tragédiára és felhívják a világ figyelmét, hogy ilyen esemény soha ne ismétlődhessen meg, semmilyen néppel.

Lábjegyzetek

¹ Le Goff, Jacques: *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main, 1992. 83.

² *Az örmény diaszpóra önszerveződéséről a Közel Keleten* bővebben: Tachjian, Vahe: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Budapest, 2019.

³ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 2013. 64.

⁴ Benedict Anderson alapján Jan Assmann i.m. 65.

⁵ Schneider, Ute: *Geschichte und Erinnerungskulturen*. In: Corneliessen, Christoph (Szerk.): *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Frankfurt am Main, 2000. 267-268.

⁶ V.ö.: Latino, Agostina: *The Armenian Massacres and the Price of Memory: Impossible to Forget, Forbidden to Remember*. In: Lattanzi, Flavia, Pistoia, Emanuela (Szerk.): *The Armenian Massacres of 1915–1916 a Hundred Years Later Open Questions and Tentative Answers in International Law*, 195-336, itt: 221.

⁷ Ez már megjelent az 1926-ban hatályba lépett török büntetőjogi kódex 159-es paragrafusában és benne van a 2005-től hatályos török büntetőjogi kódex (Türk Ceza Kanunu) 301-es cikkelyében is, mint a „török nemzet megsértése” jogcímen szabadságvesztéssel büntetendő tett.

⁸ Kovács Bálint: *A sivatagba deportált nép. A 20. század első genocídiuma, az örmény népirtás*. In: Czézár Nikolett - Kovács Bálint - Öze Sándor: *Az örmény nép tragédiája az első Világháborúban*. Budapest, 2018. 13-29; itt 24.

⁹ Czézár Nikolett: *A nemzetek feletti történetírás korlátai. Nahicseván örmény és azerbajdzsán megközelítése*. Világtörténet 2014 /3., 519-528.

¹⁰ Kouymjian, Dickran - Baltrušaitis, Jurgis: *Julfa on the Arax and Its Funerary Monuments. Armenian Studies/Études arméniennes: In Memoriam Haïg Berberian*, ed. Dickran Kouymjian (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986), pp. 9-53.

¹¹ Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington, 1944.

¹² Otto Luchterhandt e tekintetben széleskörű kutatásokat végzett. V.ö.: Luchterhandt, Otto: *Völkermord versus Völkermord: bedeutende Fortschritte – ungelöste Probleme. Zeitschrift für Genozidforschung*, 9 (2008). Heft 2. 10 – 67.

¹³ A per szövegének első kiadása német nyelven: Armin T. Wegner: *Der Prozeß Talaat Pascha – Stenographischer Bericht*. Berlin, 1921.

